

УДК 371.2(09)

Н.Ю. Рудницька,
кандидат педагогічних наук, старший викладач
(Житомирський педуніверситет)

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ВОЛИНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

В статті зроблено історико-педагогічний аналіз процесу становлення і розвитку краєзнавства на Волині в XIX – на поч. XX ст.

Дослідження Волинського краю було започатковане в середині XIX ст. Цьому сприяли праці П. Батюшкова, С. Каретникова, М. Теодоровича. Вивченню природи Волині приділяли увагу В. Вернадський, О. Воєйков, О. Карпінський, О. Косовський, М. Кудрицький, В. Липський, П. Тутковський, О. Ферсман та ін. Про Волинський край згадувалось у творах Т. Шевченка, Лесі Українки, Олени Пчілки, І. Огієнка.

У 1828 році професор В. Бессер склав першу фізико-географічну характеристику Волині, в якій подаються загальні відомості про флору Полісся. У 1853 р. дослідженням флори на Правобережному Поліссі займався О. Рогович, який подав перші ґрунтовні списки рослин Лісостепу і Полісся і зібрав гербарій (10 тис. аркушів) рослин України. В останній чверті XIX ст. досліджував Полісся флорист І. Пачоський, що відображено в його праці "Флора Полесья и прилегающих местностей". Багато уваги вивченню нашого краю приділяв Г. Танфільєв. У 1899 р. побачила світ його праця "Геоботанический очерк Полесья".

У середині XIX ст. професор Київського університету К. Кесслер у роботі "Естественная история губерний Киевского учебного округа" подав відомості про поширення деяких видів тварин Волині.

Засновник наукового ґрунтознавства В. Докучаєв також займався дослідженням території Волині. Вагомий вклад у вивчення Полісся зробив і ґрунтознавець, ботанік, лісознавець Г. Висоцький.

Під керівництвом відомого дослідника Волині П. Тутковського і професора Новоросійського університету В. Ласкарева на рубежі XIX-XX ст. велась геологічна зйомка для складання 10-верстової карти Волинської губернії. Ця робота проводилась за розпорядженням Російської Академії наук. Вивченню клімату Волині присвятили свою діяльність такі відомі вчені, як О. Воєйков, О. Косовський, О. і С. Бржозовські.

Яскравий слід у дослідженні культурно-мистецького життя краю залишила О. Драгоманова-Косач, більш відома як Олена Пчілка. Вона була відомою діячкою українського культурно-просвітницького руху кінця XIX-поч. XX ст. Олена Пчілка багато написала для дітей, активно співробітничала в українському дитячому журналі "Дзвіночок", що виходив у Львові, видавала українською мовою журнал "Рідний край" у 1908-1916 роках. Спеціально для дітей був призначений додаток до "Рідного краю" – журнал "Молода Україна" (1906, 1908-1914). Проживаючи на Волині, Олена Пчілка займалась етнографічними дослідженнями, вивчала побут сіл Волині, народні орнаменти, про що свідчить збірник "Український орнамент", виданий у 1876 році, а також "Українські узорі" (1912, 1927).

Досвідчений етнограф і фольклорист, Олена Пчілка прилучила до скарбниці народної творчості своїх дітей, вчила їх з пошаною ставитись до народних традицій. Саме дякуючи матері, Леся Українка любила свій край і займалась дослідженням його фольклору і етнографії. З дитячих років запам'ятала Леся Українка свято Івана Купала. Через багато років вона подала етнографічні матеріали у львівському журналі "Життя і слово" (1894 рік), де були переважно представлені купальські пісні та описи обрядового свята Купала. Почуті в дитинстві пісні, казки, різні повір'я, звичаї були вміщені у виданому в 1903 році збірнику "Дитячі ігри, пісні і казки з Ковельщини, Луцини і Звягельщини (на Волині)" [1].

Треба відзначити, що велику роль у творчому житті Лесі Українки відіграв К. Квітка, який з 1899 року систематично записував наспіви українських пісень з її голосу. За 10 років він записав від Лесі Українки 222 українські народні пісні. Вже після смерті Лесі Українки К. Квітка видає збірку "Мелодії з голосу Лесі Українки" у двох випусках [3-4]. У передмові до збірки К. Квітка зазначив: "Ці пісні переймала Леся Українка найбільше від свого рідного і коханого волинського краю в дитячі літа і в ранній молодості...".

Вивчав історію, народний побут, звичаї, фольклор, релігію, діалекти Волині видатний вчений, професор, педагог, історик, богослов І. Огієнко. В 1914 році побачили світ дві історико-краєзнавчі брошури про його рідне місто Брусилів – "Брусилівська Свято-Воскресенська замкова церковь: Истор. почерк" [5] і "Брусилівське церковне братство и его культурно-просветительная деятельность" [6]. Метою цих творів було привернення уваги дослідників до вивчення стану освіти, церковних братств і культури Волині.

На особливу увагу заслуговують також книги І. Огієнка "Українська Житомирська Євангелія 1571 р. Опис пам'ятки, аналіз мови"[7], а також "Історія українського друкарства" [8]. У цих працях І. Огієнко вперше здійснив вивчення відмінних і спільних рис Житомирської і Пересопницької Євангелій.

В роботі "Князь Костянтин Острозький і його культурна праця" [9] він повідомив нові факти про подвижницьку діяльність на Волині Костянтина Острозького.

Цілеспрямованому вивченню Волині слугувало створення Товариства дослідників Волині в 1900 році, а активні учасники його С. і О. Бржозовські, М.Кудрицький, О.Фотинський, М.Трипольський працювали викладачами в освітніх закладах м.Житомира і, таким чином, несли ідеї Товариства дослідників Волині до учнівського загалу. М. Кудрицький брав участь в розробці програми розвитку метеорології в Україні. В 1882-1901 рр. він викладав у Коростишівській учительській семінарії, де організував підготовку спостерігачів-метеорологів, створив агрометеорологічну мережу на Поліссі (на той час найбільшу в Росії). М.Кудрицький викладав в гімназіях м. Житомира (1901-1919) і в Житомирському інституті народної освіти (1919-1926).

С. Бржозовський, будучи членом Товариства дослідників Волині, протягом 4-х років обіймав посаду охоронця музею Товариства, був членом комітету музею. З 1906 р. С. Бржозовський викладав математику, фізику, географію та космографію у вищих класах жіночих гімназій м. Житомира. Навесні 1911 р. С. Бржозовський

розробив проект організації Волинської губернської метеорологічної мережі, який був прийнятий Волинським губернським зібранням. Восени цього ж року С. Бржозовський вступив на посаду губернського метеоролога Волині. Протягом 1911-1915 рр. він організував 24 метеорологічні і майже 200 дощомірних станцій.

Поруч з чоловіком, як член Товариства дослідників Волині, трудилась і О. Бржозовська. Вона проводила велику роботу щодо збору, обліку, впорядкування експонатів музею, працювала екскурсоводом, скарбником Товариства дослідників Волині. Водночас О. Бржозовська викладала географію в приватних та жіночих гімназіях м. Житомира.

Говорячи про розвиток шкільного краєзнавства цього періоду, необхідно звернутися до діяльності чоловічих і жіночих навчальних закладів Волині. Краєзнавство як навчальний предмет у всіх типах шкіл не викладалось. Все ж в деяких народних училищах вивчалась географія з елементами батьківщинознавства [10]. Після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., очевидно, однією з ознак демократизації соціального життя було те, що краєзнавство почали вивчати у жіночих навчальних закладах Волині [11]. Як свідчить аналіз архівних джерел, місцевої преси гімназисти та учні здійснювали краєзнавчі спостереження та численні екскурсії у позанавчальний час. Так, при 1-й чоловічій гімназії у Житомирі існувала метеорологічна станція, де учні під керівництвом педагогів проводили різноманітні спостереження та дослідження. Зокрема, за участю вчителя фізики і математики М. Коломайцева учнями гімназії велись спостереження над атмосферними опадами, грозами, атмосферним тиском і відносною вологістю повітря. Результати спостережень надсилались у метеорологічні обсерваторії м. Києва та м. Одеси [12: 11]. Під керівництвом уже згаданого вчителя математики і фізики М. Кудрицького велись спостереження за температурою повітря, атмосферним тиском, опадами, грозами, випаровуванням води, сонячним світлом. Результати спостережень надсилались до Петербурга, в Миколаївську головну фізичну обсерваторію для друкування в літописах обсерваторії [13:4].

У звіті 1-ї чоловічої гімназії за 1903-1904 н. р. вказується, що групою учнів викладача М. Кудрицького також велись спостереження за температурою ґрунту на поверхні і різних глибинах, а також вологістю повітря, випаровуванням води. Результати спостережень були надіслані в управління Київського Учебного Округу для влаштування Педагогічного музею [14:4].

У 1908-1909 н. р. спостереження на метеорологічній станції проводились і учнями викладача Н. Матвєєва. Результати досліджень після перевірки і обчислень надсилались до Головної фізичної Обсерваторії [15: 4].

До краєзнавчої роботи цього періоду можна віднести численні різноманітні екскурсії, які організовувались керівництвом навчальних закладів у вигляді заохочень, а також прогулянки до приміських лісів, де учні могли краще ознайомитись з природою, тваринним і рослинним світом рідного краю.

У звіті 1-ї чоловічої гімназії за 1902 рік вказувалось, що для старших гімназистів неодноразово організовувались екскурсії до місцевих цукроварень та винокурених заводів, а для учнів молодших класів – до лісу і недалеких міст та сіл [16:9].

Зокрема, 20 вересня 1903 р. була організована військова прогулянка учнів під наглядом викладачів по Бердичівському шосе. Вони пройшли 4 версти і розташувались у лісі. Одні займались іграми, інші – розглядали рослини і тварин, що їх оточували [17:7]. Цього ж року під керівництвом вчителів природознавства було здійснено шість природничо-історичних екскурсій (по одній з учнями кожного класу). Метою цих екскурсій було знаходження і розгляд рослин і тварин, з якими учні знайомились на уроках за таблицями та малюнками [18:10].

27 вересня 1907 року за ініціативою законовчителя (священника Седоровича) учнями 8-х класів 1-ї чоловічої гімназії була проведена екскурсія до Почаївської Лаври під керівництвом викладачів історії Циркуна А. і російської мови та літератури Воронова Н. Метою екскурсії було виховання релігійно-моральних почуттів та ознайомлення учнів з пам'ятками давнини. Антонієм (Архієпископом Волинським) після прибуття до Почаєва учням було представлено всі пам'ятки давнини і найбільш славетні місця. Екскурсія не була безрезультатною: учні, маючи на меті залишити пам'ять про цю поїздку, зібрали гроші (60 карбованців) і придбали Почаївську Ікону Божої Матері, живописні роботи.

Дещо складніше було влаштовувати краєзнавчі екскурсії у жіночих навчальних закладах, адже вони були напівзакриті. Ученицям не дозволялось залишати навчальний заклад, були визначені погодинні терміни для виходу із гімназії. Для організації екскурсій необхідно було одержати велику кількість різноманітних дозволів вищого керівництва. Тому в жіночих навчальних закладах екскурсії проводились рідше, ніж у чоловічих.

Про екскурсії в жіночих навчальних закладах зустрічаємо повідомлення на сторінках тогочасної місцевої газети "Волинь". Так, 16 вересня 1901 року була влаштована прогулянка учениць Маріїнської гімназії до Зеленого гаю. Треба зазначити, що в цей же день виїхали на екскурсію учні старших класів 2-ї чоловічої гімназії. Вони відвідали Корвинський маєток родини Терещенків, де знаходився цукровий завод. 18 вересня цього ж року учениці гімназії Н. Овсяннікової провели кілька годин в Бердичівському лісі, де ознайомились з місцевою фауною і флорою [19].

Потрібно зазначити, що оскільки краєзнавство в навчальних закладах не викладалось, то й підручників з цієї дисципліни не було. Однак, у 1901 році в Міністерстві народної освіти Росії розглядалось питання про складання підручника з батьківщинознавства. До загальної його частини мали увійти відомості з географії, а до спеціальної – з місцевої топографії, етнографії, метеорології, шляхів зв'язку (сухопутних і річкових), фауни, флори, фабрично-заводської промисловості, сільськогосподарського виробництва, а також відомості про корисні копалини рідного краю. У майбутньому передбачалось звернути увагу на вміння учнів читати карти та топографічні плани, користуватись компасом тощо. До програми занять також мали увійти прогулянки до місцевих живописних краєвидів і здійснення, якщо можливо, більш далеких екскурсій. Засобами батьківщинознавства передбачалось пояснити учням місцезнаходження їх батьківщини відносно інших держав, а також етнографічне, побутове і торгівельно-промислове значення досліджуваного регіону та його зв'язки з сусідніми територіями.

Для вироблення окремих програм пропонувалось оголосити конкурс для складання підручника з батьківщинознавства. Однак робота ця була перервана політичними подіями 1905 р. та першою світовою війною.

Отже, дослідження Волинського краю, започатковане окремими ентузіастами у минулому столітті, помітно активізувалось, розвинулось членами Товариства дослідників Волині на початку XX ст., котрі зробили помітний внесок у розвиток знань про природу, історію та культуру Полісся. Проте ці надбання в освітніх установах Житомира й Волинської губернії тогочасними учнями вивчалися певною мірою епізодично і лише у позанавчальній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Українка Леся. Дитячі ігри, пісні і казки з Ковельщини, Лущини і Звягельщини (на Волині) – К., 1903. – 205 с.
2. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядкував Климент Квітка. – Ч. 1. – К., 1917. – 128 с.
3. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядкував Климент Квітка. – Ч. 2. – 1918. – 229 с.
4. Огиенко И. Брусиловская Свято-Воскресенская замковая церковь: Истор. Очерк. – К., 1914. – 16 с.
5. Огиенко И. Брусиловское церковное братство и его культурно-просветительная деятельность. – Екатеринослав, 1914. – 54 с.
6. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 р. Опис пам'ятки, аналіз мови. – Тарнів, 1922. – 72 с.
7. Огієнко І. Історія українського друкарства. – Львів, 1925; Вид. 2-ге. – К.: Либідь, 1994. – 447 с.
8. Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958.- 72 с.
9. Мукалов Н. География Киевской губернии (учебное пособие по родооведению). – К., 1883.
10. Матеріали Державного архіву Житомирської області (ДАЖО) – Ф.72, оп. 1, спр. 95, арк. 21-28.
11. ДАЖО – Ф.72, оп. 1, спр. 766, арк. 11.
12. ДАЖО – Ф.72, оп. 1, спр. 802, арк. 4.
13. ДАЖО – Ф.72, оп. 1, спр. 821, арк. 4.
14. ДАЖО – Ф.72, оп. 1, спр. 914, арк. 4-66.
15. ДАЖО – Ф.72, оп. 1, спр. 802, арк. 9.
16. ДАЖО – Ф.72, оп. 1, спр. 821, арк. 7.
17. ДАЖО – Ф. 72, оп. 1, спр. 821, арк. 10.
18. Местная хроника // Волянь. – 1901. – 1 сентября.
19. Местная хроника // Волянь. – 1901. – 27 июля.

Матеріал надійшов до редакції 31.10.02 р.

Рудницька Н.Ю. Развитие школьного краеведения на Волини (XIX – нач. XX ст.).

В статье сделан историко-педагогический анализ процесса становления и развития краеведения на Волини в XIX- нач. XX ст.

Rudnitska N. Yu. The Development of the School Local Lore Study in Volyn (XIX – the Beginning of XX cent).

The article represents the historico-pedagogical analysis of the formative progress of the school local lore study in Volyn in XIX-the beginning of XX cent.